

ESTETIKANING PREDMETINI ANIQLASH BO‘YICHA BA’ZI

MULOHAZALAR

Norali BERDIYEV,
falsafa fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya.

Annotatsiya. Maqolada estetikaga turli qarashlarning tanqidiy tahlili berilgan, bu fanning obyekti, predmeti, maqsad va vazifalarini aniqlashga urinish qilingan.

Tayanch so‘zlar:

«estetika» termini, estetikaga bo‘lgan asosiy qarashlar, estetikaning obyekti, predmeti va vazifalari.

Аннотация.

Аннотация. В статье дан критический анализ основных взглядов на эстетику, сделана попытка определения объекта, предмета, цели и задач этой науки.

Ключевые слова:

термин «эстетика», основные взгляды на эстетику, объект, предмет и задачи эстетики.

Annotation.

In the article based on a critical analysis of the main views on aesthetics, an attempt is made to determine the object, purpose and objectives of this science.

Keywords:

he term of «aesthetic», the object, purpose and objectives of aesthetics.

KIRISH

Estetika eng qadimgi fanlardan biri. Uning tarixi qariyb uch ming yillik davrni o'z ichiga oladi. Biroq u o'zining hozirgi nomini XVIII asrda olgan. Ungacha bu fanning asosiy masalalari, xususan, go'zallik va san'at haqidagi mulohazalar san'at turlariga bag'ishlangan risolalarda, falsafa, matematika hamda ilohiyot borasidagi asarlarda o'z aksini topgan edi [5; 6].

Estetika nimani o'rganadi, uning obyekti, predmeti, o'rganadigan muammolari va vazifalari nimadan iborat? degan savollarga javob berish oson emas. Vazifaning og'irligi yana shundaki, falsafiy fikr tarixida bu masalaga har xil, ko'pincha munozarali, chalkash qarashlar mavjud bo'lgan, ular tadqiqotchidan maxsus kuch-g'ayratni talab etadi. Bu qarashlardan quyidagi *uchtasi* muhimdir: 1) hissiy idrok nazariyasi, 2) go'zallik qonunlarini o'rganuvchi fan yoki «go'zallik falsafasi», 3) badiiy ijod, san'at qonunlarini o'rganuvchi fan yoki «san'at falsafasi».

TAHLIL VA NATIJALAR

Estetikaga «hissiy idrok nazariyasi» degan *birinchi qarash*ni Germaniyadagi X.Volf maktabining namoyandasi Aleksandr Gottlib Baumgarten (1714–1762) ilgari surdi. U birinchi bo'lib «estetika» atamasini muayyan bilim sohasining nomi sifatida o'zining «Poetik asarga doir ba'zi masalalar xususida falsafiy mulohazalar» (1735) nomli dissertatsiyasida ilmiy muomalaga kiritgan. Faylasuf o'z estetik qarashlarini nomi eslatilgan dissertatsiyasidan tashqari yana «Metafizika» va «Estetika» kitoblarida bayon etgan. «Estetika» (1750–1758) kitobida Baumgarten estetikani quyidagicha ta'riflaydi: «Estetika (erkin san'atlar nazariyasi, quyi gnoseologiya, go'zal fikr qilish san'ati) hissiy bilish haqidagi fan bo'lib hisoblanadi». Baumgartenning xizmati shundaki, u «his qilish», «sezish», «hissiy bilish» ma'nolarini anglatuvchi grekcha «äisthetikos» so'zini olib, u bilan maxsus fanning nomini atadi va shu sohada mavjud bo'lib kelgan bo'shliqni to'ldirdi, estetikaning nisbatan mustaqil falsafiy fan sifatidagi taraqqiyotiga imkon berdi [2].

A.Baumgarten o'zining ustози G.V.Leybnits (1646–1716) ta'limotidan kelib chiqib, butun inson ma'naviy olamini uch sohaga – aql, ixtiyor, hissiyotga bo'ladi. U bu sohalarining har birini falsafiy jihatdan alohida o'rganish lozimligini ta'kidlaydi. Chunonchi, aql, tafakkur sohasini allaqachon mantiq (grekcha logos), ixtiyor sohasini etika (ethos) o'rganib kelgan. Ammo hissiy bilishni o'rganadigan maxsus fan mavjud emas va uning bo'lishi zarur edi. Faylasuf uchun xuddi shunday fan estetika bo'ldiki, u ilgari falsafiy maqomdagi o'z nomiga ega emas edi. Shunday qilib, Baumgartenda estetika go'zallik nazariyasini o'rganadigan gnoseologiya (bilish nazariyasi)ning bir qismi sifatida mavjud bo'lib, hissiy idrok etish

go'zallikdan zavqlanish bilan bog'liqdir. U estetikaning maqsadini hissiy bilish orqali mukammallik (go'zallik) ka erishishda deb bildi [2: 15-b.].

Baumgarten tomonidan yaratilgan hissiy bilish nazariyasi ikki hodisani izohlashga taalluqli bo'ldi:

- go'zallikni. Faylasuf uni «hissiy idrokning mukammalligi» hisoblangan asosiy estetik kategoriya sifatida ta'rifladi. Baumgartenning fikricha, go'zallik moddiy dunyoning inson ongidagi universl shakli bo'lib, hodisalarning rohat, zavq, axloqiy qoniqish bag'ishlaydigan estetik mazmunini, ularning tashqi va ichki sifatlarini ochib beradi;

- san'atni. Baumgarten go'zallik o'zining eng yorqin ifodasini san'atda, ya'ni insonning badiiy ijodida topadi, deb hisoblagan [2: 3-56-b.].

Keyinchalik Baumgartenning estetika hissiy bilish haqidagi fan degan qarashlarini nemis faylasuflari I.Kant (1724–1804) va E.Gusserl (1859–1938) rivojlantirishdi.

Estetika hissiy bilish haqidagi fan degan qarashning to'g'ri tomoni shundaki, estetik hodisalar jonli, hissiy qiyofaga ega bo'lgan konkret, yaxlit buyumlar, munosabatlar tarzida namoyon bo'ladi. Ular eng avvalo sezgi organlariga bevosita ta'sir ko'rsatib, his-tuyg'u, kechinmalar uyg'otadi. Demak, estetik hodisalarni o'rganish hissiy bilishdan boshlanadi. Shunga binoan estetika hissiy bilish to'g'risidagi fandir, degan qarash vujudga kelgan [2: 148-258-b.]. Ammo estetik hodisalarda hissiylik bilan bir qatorda aqliylik jihati ham mavjuddir. Hissiylik estetik hodisalarning tashqi qiyofasini, shakliy xususiyatlarini, aqliylik esa ichki mazmun va mohiyatini ifodalaydi. Estetika faqat hissiy bilish bilan cheklanib qolmasdan, balki voqelikda mavjud bo'lgan estetik hodisalarni hissiy va aqliy bilishlarning uzviy birligida o'rganadi. Shu sababli estetikani hissiy bilish bilan cheklab qo'yish bir yoqlama va xatodir. Bunday qarash hissiy bilishni aqliy bilishdan ajratib tashlashga, estetikada «sof san'at», «san'at san'at uchun» degan zararli formalistik oqimlar va yo'nalishlarni nazariy jihatdan oqlashga olib keladi.

Estetika «go'zallik qonunlari to'g'risidagi fan» degan *ikkinchi qarash* tarafdorlari nisbatan ko'pchilikni tashkil etadi. Bu qarash estetikada uzoq vaqt hukm surdi. Chunki estetikada ko'p asrlar davomida go'zallik tushunchasi ustuvorlik qilib keldi, boshqa estetik tushunchalar nisbatan keyinchalik o'rganilib, fan doirasiga kiritildi. XX asrning 60-yillariga kelib estetik kategoriyalar doirasi kengayib ketdi, «estetiklik» degan eng katta, umumiy tushuncha (metakategoriya) kashf etildi, uning hajm doirasiga go'zallik, ulug'vorlik, tubanlik, dramatiklik, tragiklik, komiklik, tragikomiklik, qahramonlik, badiiylik singari turli tushunchalar kiradi. Shu bois endilikda estetika go'zallik qonunlarini o'rganuvchi fandir, degan fikr tor, xato bo'lib qoldi.

Shunga qaramasdan, afsuski, ayrim mualliflarimiz ongli yoki ongsiz ravishda hozir ham estetika go'zallik yoki san'at to'g'risidagi fan, degan eski, tor fikrni takrorlab kelmoqdalar. Masalan, Abdulla Sher estetikani

«nafosatshunoslik» yoki «nafosat falsafasi» degan soʻzlar bilan ataydi. Uning fikricha, «goʻzallik falsafasi» degan ibora estetikaga koʻproq mos keladi. Chunki muallifning tushuntirishicha, estetikaning boshqa tushunchalarining «har birida goʻzallik, bir tomondan, unsur sifatida ishtirok etsa, ikkinchi tomondan, ularning oʻzi goʻzallikka nisbatan unsur vazifasini oʻtaydi» [1: 5-6-b.; 9: 8-b.].

Aftidan, muallif bu yerda goʻzallikning boshqa estetik kategoriyalar bilan uzviy aloqasini taʼkidlamochi boʻlgan. Ammo u masalani bir yoqlama talqin qilib, boshqa estetik kategoriyalarni goʻzallikka boʻysundirib qoʻygan, shu asosda goʻzallik estetikaning markaziy, eng muhim kategoriyasidir, shuning uchun estetika goʻzallik toʻgʻrisidagi fandir, degan estetika tarixida allaqachonlar xato deb topilgan fikrni qayta takrorlagan.

Abdulla Sherining mulohazalariga eʼtibor beraylik: «voqelikda turli-tuman estetik xususiyatlar boʻlib, ularni nafosat deb ataymiz. Goʻzallik esa nafosatning bosh, yetakchi xususiyati hisoblanadi. Zero, goʻzallikning ishtirokisiz yuqoridagi xususiyatlarning birortasi nafosatdorlik tabiatiga ega boʻlolmaydi. Shu bois goʻzallik estetikaning asosiy mezoniy tushunchalaridan biri sifatida tadqiq va talqin etiladi. Nafosat real voqelik sifatida inson hayotining barcha sohalarini nurlantirib turuvchi qamrovli maʼnaviy hodisa, tushuncha sifatida esa estetika faniga oid yuzlab, ehtimol, minglab atamalarni oʻz ichiga olgan eng yirik istiloh, yevropacha taʼrifda – metakategoriya, estetika fanining tadqiqot obyekti. Boshqacha qilib aytadigan boʻlsak, nafosatning «hududi» nihoyatda keng, u obyektiv voqelik sifatida narsa-hodisalarning estetik xususiyatlarini anglatasa, subyektiv voqelik tarzida insonning ana shu estetik xususiyatlarini anglash va idrok etish borasidagi botiniy faoliyatidir» [1: 5-6-b.].

Abdulla Sherining bu choʻzilib ketgan, chalkash mulohazalaridan koʻrinib turibdiki, birinchidan, u «nafosat» tushunchasini «eng yirik, keng qamrovli istiloh – metakategoriya, estetika fanining tadqiqot obyekti», deb taʼriflab, uni ruscha «эстетическое» tushunchasi bilan almashtirmochi boʻladi. Shu asosda u estetikani goʻzallik yoki nafosat haqidagi fan, deb taʼriflab, uni «nafosatshunoslik» yoki «nafosat falsafasi» deb ataydi. Vaholanki, estetikani «nafosatshunoslik» deb atash uni hatto goʻzallik toʻgʻrisidagi fan degan qarashdan ham pastroq, torroq talqin qilishdir. Chunki «nafosat» tushunchasi barcha estetik hodisalarga xos umumiy xususiyat emas, balki u goʻzallikning ifoda vositalaridan, aniqrogʻi – tashqi koʻrinishlaridan biri (mukammallik, mutanosiblik)ni ifodalaydi, xolos [11: 25-b.]. Nafosat tushunchasi rus tilidagi «изящное», «изящество» soʻzlari maʼnolarini anglatadi [10: 103-b.; 7: 386-b.]. Shuning uchun nafosat soʻzi nafaqat estetiklik va estetikani, balki hatto goʻzallikni ham almashtira olmaydi. «Estetiklik» tushunchasi esa rang-barang estetik xususiyatlarga ega boʻlgan barcha estetik

hodisalarga xos umumiy xususiyatlarni ifodalovchi eng katta, markaziy tushuncha (metakategoriya) dir. Shu bois estetiklikni goʻzallik, nafosat degan tor tushunchalar bilan almashtirish mutlaqo notoʻgʻridir. Bu tushunchalarni aynanlashtirish, qorishtirib yuborish terminologik chalkashliklarga olib keladi.

Ikkinchidan, Abdulla Sher «Nafosat, bir tomondan, real voqelikni, ikkinchi tomondan, ilmiy tushunchani anglatadi, u shartli ravishda tashqi nafosat yoki obyektiv nafosat hamda ichki nafosat yoki subyektidagi nafosat kabi ikki tarzda namoyon boʻladi» [9: 8-b.], deb yozadi. Muallif nafosat voqelikdagi obyekt va subyektida namoyon boladigan estetik xususiyatni ifodalaydigan tushunchadir, deganda haq. Ammo u nafosatni ham real voqelik, ham ilmiy tushuncha, deb talqin qilganda chalkashlikka yoʻl qoʻyadi, chunki nafosat degan «real voqelik» mavjud emas, u maxsus estetik xususiyatni ifodalaydigan tushunchadir.

Uchinchidan, oʻzbek tilida «nafosatshunoslik» degan soʻz mavjud emas. U Abdulla Sher tomonidan zoʻrma-zoʻraki, sunʼiy ravishda oʻylab chiqarilgan boʻlib, «estetika» tushunchasiga aslo mos kelmaydi. Agar nafosatshunoslik soʻzini rus tiliga tarjima qilsak, u «изяществоведение» degan qoʻpol maʼnoni beradi. Shuni taʼkidlash kerakki, oʻzbek tilida «nafosatshunoslik», rus tilida esa «изяществоведение» degan soʻzlar va fanlar yoʻq. Shunisi quvonarliki, Oʻzbekistonda aksariyat tadqiqotchilarimiz oʻzlarining oʻzbek tilidagi ishlarida allaqachon ruscha «эстетическое» tushunchasini oʻzbek tilidagi juda mos va muvaffaqiyatli tarjimasi «estetiklik» soʻzi bilan oʻrinli ifodalab kelmoqdalar. Oʻylaymizki, qandaydir «yangi» terminlar «kashf» qilish bilan behuda shugʻullanishga hech qanday hojat yoʻq, u oʻquvchi va tadqiqotchilarni chalgʻitishga olib keladi. Buning oʻrniga, yaxshisi, «estetika» degan koʻpchilik eʼtirof etgan, aniq atamani qabul qilish bilan qanoatlanish lozim, deb hisoblaymiz.

Estetikaga «sanʼat falsafasi» degan *uchinchi qarash*ning eng yirik vakili buyuk nemis faylasufi G.V.F.Gegel (1770–1831) hisoblanadi. Xususan, u estetikaga oid oʻz maʼruzalarining kirish qismida shunday yozadi: «Estetika» degan nom muvaffaqiyatsiz chiqqani va yuzaki ekani sababli boshqa atama qoʻllashga urinishlar boʻldi. Soʻzning oʻz-oʻzicha bizni qiziqtirmasligini nazarda tutib, biz «estetika» nomini saqlab qolishga tayyormiz, buning ustiga, u odatiy nutqqa singishib ketgan. Shunga qaramay, bizning fanimiz mazmuniga javob beradigan ibora, bu – «sanʼat falsafasi» yoki yana ham aniqroq qilib aytganda – «*badiiy ijod falsafasi*» [4].

Gegel obyektiv idealizm vakili sifatida umuman real borliq, shuningdek, unda estetik xususiyatlar mavjudligini tan olmagan edi. U olam asosiga oʻzining «mutloq gʻoya» nazariyasini qoʻyib, uning namoyon boʻlishining eng oliy shakli sanʼat deb bilgan, estetika esa sanʼat, badiiy ijod qonunlarini oʻrganish bilan shugʻullanishi kerak, degan qarashni ilgari surgan edi.

To'g'ri, san'at voqelikdagi estetiklik hodisalarini aks ettiradi. Ammo san'at estetiklik namoyon bo'lishining birdan bir, yagona sohasi emas. Estetiklik hodisalari san'atdan tashqari obyektiv borliq va inson faoliyatining barcha sohalarida mavjud bo'ladi. Shuning uchun ilmiy estetika bu sohalarida namoyon bo'ladigan barcha estetik hodisalarni birgalikda o'rganishi kerak.

Demak, yuqorida ko'rib o'tilgan estetikaga bo'lgan asosiy qarashlarda garchi muayyan oqilona jihatlar bo'lsa-da, ular umuman bir tomonlama bo'lib, jiddiy nazariy va metodologik qusurlarga ega, shuning uchun ular alohida olinganda estetik hodisalarni to'g'ri tushunish bo'la olmaydi.

Rossiyalik tadqiqotchi Yu.B.Borev estetikaning fan sifatidagi quyidagi jabhalari (aspektlari)ni ko'rsatadi: estetik faoliyat nazariyasi, umuminsoniy qadriyatlar aksiologiyasi, san'at sotsiologiyasi, san'at gnoseologiyasi, badiiy muloqot nazariyasi, badiiy ijod nazariyasi va psixologiyasi, san'at semiotikasi, san'at madaniyatshunosligi, san'at ontologiyasi, badiiy nutq ritorikasi va badiiy borliq poyetikasi, badiiy idrok nazariyasi va psixologiyasi, san'at morfologiyasi, san'at genealogiyasi, san'atning nazariy tarixi, san'at futurologiyasi, san'at germeneytikasi, badiiy tanqidning nazariyasi va metodologiyasi [3].

Muallif ushbu jabhalarning har birini o'z kitobining alohida boblarida ko'rib chiqib, estetika predmetining kengaytirilgan ta'rifini berishga harakat qiladi. Ammo, fikrimizcha, bunday urinish estetika o'rganadigan muammolar doirasini nihoyat darajada kengaytirib yuborishga olib keladi. Chunki muallif ko'rsatib o'tgan jabhalar aksiologiya, sotsiologiya, gnoseologiya, san'atshunoslik, psixologiya, semiotika, madaniyatshunoslik, fiyurologiya, germeneytika, badiiy tanqid nazariyasi va boshqa ko'plab fanlar tomonidan maxsus va batafsil ravishda o'rganiladi. Estetika esa boshqa fanlardan farqli ravishda insonning voqelikka estetik munosabatining, estetik faoliyatning va san'atning umumnazariy va metodologik masalalarini o'rganish bilan shug'ullanadi.

Shunday qilib, estetikaning predmetini kengaytirib yuborish ham, toraytirib yuborish ham baravariga xato va o'rinsizdir.

Hozirgi zamon estetikasining predmeti to'g'risida fikryuritishib, E.Umarov va I.Palyozadilar: «Estetikaning predmetini aniqlashda bizning adabiyotimizda odatda «estetik munosabat», «voqelikni estetik o'zlashtirish», «estetik bilish», «estetik ong», «estetik faoliyat» kabi tushunchalardan foydalanishadi. Ularning barchasi estetikaning predmetiga bevosita aloqador bo'lib, bir-biriga yaqin, ammo aynan bo'lmagan tushunchalardir. Ular orasida eng keng ma'nolisi «voqelikni estetik o'zlashtirish» tushunchasidir. U muayyan darajada estetik munosabatni ham, estetik bilishni ham, estetik ongni ham, estetik faoliyatni ham o'z ichiga oladi. Shuning uchun estetikani insonning voqelikni estetik o'zlashtirishning mohiyati va qonuniyatlari to'g'risidagi

fan deb ta'riflash ma'qulroq bo'lgan bo'lur edi» [8].

Hozirgi zamon estetikasi mustaqil falsafiy fan sifatida insonning voqelikka estetik munosabatining umumiy qonuniyatlari, estetik qadriyatlar, estetik faoliyat, estetik ong, badiiy ijod, san'atning mohiyati, o'ziga xos xususiyatlari, estetik tarbiyaning umumiy nazariyasini o'rganadi. U umuminsoniy va milliy qadriyatlar mohiyatining tarixan shartlanganligi, ularning kelib chiqishi, idrok etilishi, baholanishi va o'zlashtirilishi, insonning barcha faoliyatlari jarayonida, shu jumladan, san'atda voqelikni estetik o'zlashtirishning umumiy tamoyillari to'g'risidagi falsafiy fandir. Bu jarayonlarda insonning voqelikka estetik munosabatining, san'atning mohiyati va qonuniyatlari tamoyillari, voqelikni go'zallik qonunlari bo'yicha o'zlashtirish natijalari shakllanadi, mustahkamlanadi va mukammallikka erishadi. U odamlarning moddiy va ma'naviy faoliyatlarining butun qiyofasida o'z aksini topadigan jamiyatning estetik qarashlari, estetik kategoriyalar sistemasini ifodalaydi.

Hozirgi zamon estetikasining shunday ta'rif, fikrimizcha, eng maqbul va to'g'ri ta'rif hisoblanadiki, u butun estetik fikr tarixi davomida shakllangandir.

XULOSA

Shunday qilib, hozirgi kunda estetikaning fan sifatidagi qamrovini faqat hissiy bilish, go'zallik va san'at bilan cheklab qo'yish noto'g'ridir. Zero, bugungi kunda estetika fani insonning voqelikka estetik munosabatlarini, voqelikning turli sohalarida mavjud bo'lgan estetik hodisalarni o'rganish bilan birga tabiat, ishlab chiqarish, texnika, atrof-muhitni go'zallashtirish, dizayn, estetik tarbiya borasidagi muammolar bilan ham shug'ullanadi.

ADABIYOTLAR

- 1 Абдулла Шер, Баходир Хусанов, Эркин Умаров. Эстетика. Услубий қўлланма. – Тошкент: 2083, 4-7-б.
- 2 Асмус В.Ф. Немецкая эстетика XVIII века. – Москва: 1962. 312 с.
- 3 Боров Ю.Б. Эстетика. Изд. 4-е, дополн. – Москва: Политиздат, 1988 (форзац).
- 4 Гегель Г. Эстетика. В 4-х т. Т. 1. – Москва: Искусство, 1968, с. 7.
- 5 История эстетической мысли. В 6-ти т. Т. 2. Средневековый Восток. Европа XV-XVIII веков. – Москва: Искусство, 1985, сс. 333-334.
- 6 Овсянников М.Ф. История эстетической мысли. Учебное пособие. 2-е изд. – Москва: Высшая школа, 1984, сс. 157-159.
- 7 Русско-узбекский словарь. – Ташкент: Главная редакция Узбекской Советской Энциклопедии, 1983, с. 386.
- 8 Умаров Э., Пал И. Эстетика. Учебное пособие. – Ташкент: Укитувчи, 1990, сс. 4-5.
- 9 Sher Abdulla. Estetika (nafosat falsafasi). Darslik. – Toshkent: O'zbekiston, 2014, 3-8-б.
- 10 Эстетика: Словарь /Под общ. ред. А.А.Беляева и др. – Москва: Политиздат, 1989, с. 103.
- 11 Ўзбек тилининг изоҳли лугати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат нашриёти, 2020. Тузатилган 2-нашри. Учинчи жилд, 25-б.

